

Hellenic Air Force Academy

Department of Aeronautical Sciences

Division of Leadership-Command, Humanities and Physiology

War Games Laboratory

WORKING PAPER n.2

Το έπος του '40 και η Θεωρία του Δικαίου Πολέμου

Καθηγητής Φιλήμων Παιονίδης

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής

Το έπος του '40 και η Θεωρία του Δικαίου Πολέμου

Φιλήμων Παιονίδης

Η Θεωρία του Δικαίου Πολέμου δεν αποσκοπεί στο να εξυμνήσει ή να εξωραΐσει τον πόλεμο. Η ειρήνη είναι εξ ορισμού απείρως καλύτερη από οποιαδήποτε πολεμική σύρραξη, η οποία θα πρέπει να αποβλέπει στην επίτευξη της πρώτης. Από την άλλη πλευρά, η θεωρία αυτή δεν υιοθετεί μια πάγια ειρηνιστική στάση, η οποία θα αξίωνε από όλους να παραμένουν παθητικοί και αδρανείς μπροστά στο ενδεχόμενο να χάσουν τη ζωή ή την ελευθερία τους από μια συγκροτημένη στρατιωτική δύναμη που τους επιτίθεται αδικαιολόγητα. Αποδέχεται το δυσάρεστο γεγονός ότι θα υπάρχουν ένοπλες συρράξεις και επιχειρεί να προσδιορίσει μια σειρά συνθηκών που θα καθιστούσαν την πολεμική εμπλοκή μιας κρατικής οντότητας και των ενόπλων δυνάμεών της ηθικά δικαιολογημένη. Πρεσβεύει ότι ο κόσμος στον οποίο διαβιούμε δεν είναι ο καλύτερος δυνατός, και θέτει ως ζητούμενο το να ενεργούμε με βάση κριτήρια ηθικής ορθότητας, ειδικά όταν αντιμετωπίζουμε καταστάσεις που είναι ιδιαίτερα δυσμενείς. Όλα τα άλλα αποτελούν ευσεβείς πόθους.¹

Οι απαρχές της Θεωρίας του Δικαίου Πολέμου εντοπίζονται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Τότε ετέθη το ερώτημα εάν είναι επιτρεπτό οι χριστιανοί να συμμετέχουν στον αυτοκρατορικό στρατό. Η απάντηση που δόθηκε από στοχαστές του μεγέθους του Ιερού Αυγουστίνου είναι ότι, αν και κανείς δεν μπορεί να είναι υπερήφανος για την συμμετοχή στον πόλεμο, υπάρχουν κάποια κίνητρα που καθιστούν τη συμμετοχή του χριστιανού απολύτως καταδικαστέα. Αυτά είναι «η αγάπη της βίας, η σκληρότητα του εκδικητή, η τρομερή και ασίγαστη εχθρότητα, η ακραία αντίσταση και η εξουσιολαγνεία (*libido dominandi*)».² Σε αυτό το πλαίσιο το ζητούμενο είναι να εντοπιστούν εκείνα τα προσήκοντα κίνητρα που θα δικαιολογούσαν την εμπλοκή του χριστιανού στρατιώτη, καθιστώντας τον πόλεμο στον οποίο θα συμμετάσχει δίκαιο.

Σημαντική καμπή στην εξέλιξη της θεωρίας αποτελεί η συζήτηση του Ακινάτη στη *Summa Theologiae* κατά τον 13^ο αιώνα. Σε αυτό το έργο νομιμοποιείται η αφαίρεση της ζωής των εχθρών, όταν ο στρατιώτης ενεργεί στο όνομα μιας νόμιμης εξουσίας, προστατεύει τη ζωή του και κινείται από μια ορθή πρόθεση, όπως η επιδίωξη της αποκατάστασης μιας αδικίας για

¹ Από την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. χαρακτηριστικά Ιωάννα Λεκέα, «Η εξέλιξη της θεωρίας του δικαίου πολέμου: Από τις φιλοσοφικές ιδέες της αρχαιότητας έως τη νομική σκέψη του 17^{ου} αιώνα,» *Στρατιωτική Επιθεώρηση* (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2005): 28-47, Michael Walzer, *Δίκαιοι και άδικοι πόλεμοι: Σκοποί, κανόνες, μέσα, εγκλήματα και θεωρία πολέμου 428 π.Χ. - 2003 μ. Χ.*, μετάφραση Γεωργία Δημητροπούλου (Αθήνα: Ιωλκός, 2008), Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, *Πόλεμος και δικαιοσύνη: Πολιτική φιλοσοφία για τον κόσμο* (Αθήνα: Πόλις, 2008), του ιδίου «Ένας καταφανώς άδικος (αλλά και καταφανώς δίκαιος πόλεμος,» *Athens Review of Books* 145 (2022) <https://athensreviewofbooks.com/arxeio/teykos145/5205-enas-katafanos-adikos-alla-kai-katafanos-dikaios-polemos> και Κώστας Ν. Κουκουζέλης, *Πόλεμος και ειρήνη: Κλασικοί στοχαστές από τον Θουκυδίδη στον Μιλ* (Αθήνα: Κάλλιπος, 2024) <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/12290?&locale=el>

² *Contra Faustum Manichaeum*, 303.

την οποία δεν είναι υπαίτιος.³ Μια άλλη σημαντική στιγμή στην πορεία της εν λόγω θεωρίας είναι η ένταξη σε αυτή της καίριας μέχρι σήμερα διάκρισης μεταξύ του *jus ad bellum* και του *jus in bello* που εισήγαγε τον 17^ο αιώνα ο κορυφαίος Ολλανδός νομομαθής Hugo Grotius.⁴ Το πρώτο μέρος αυτής της διάκρισης (*jus ad bellum*) αφορά τις συνθήκες που καθιστούν την εμπλοκή ενός κράτους σε μια ένοπλη σύρραξη ηθικά δικαιολογημένη, ενώ το δεύτερο (*jus in bello*) αφορά τα μέσα και τις τακτικές που είναι επιτρεπτό να χρησιμοποιούνται από τις εμπόλεμες παρατάξεις. Αντιλαμβάνεται κανείς τη σημασία αυτής της διάκρισης, καθώς είναι ενδεχόμενο μια δύναμη να λαμβάνει δικαιολογημένα τα όπλα εναντίον μιας άλλης δύναμης, αφού δέχτηκε μια απρόκλητη επίθεση, αλλά να βρίσκεται εν αδίκω ως προς τον τρόπο διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων, βομβαρδίζοντας αμάχους ή χρησιμοποιώντας μέσα που είναι δυσανάλογα για την επίτευξη των αντικειμενικών στόχων που θέτει. Ο νοών νοείτω.

Βλέποντας κανείς τη μακρά ακολουθία πολεμικών αναμετρήσεων που συνετάραζαν την ήπειρο μας, δεν διαπιστώνει την ευρύτερη πρακτική αποδοχή αυτής της θεωρίας από τους ισχυρούς αυτού του κόσμου. Ένα μεγάλο μέρος αυτών των συγκρούσεων υποκινήθηκε από κατακτητικές, εκδικητικές και εξουσιαστικές βλέψεις. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις όπου γνωρίζουμε ότι υπήρξε επίκλησή της για τη δικαιολόγηση εξεγέρσεων, όπως εκείνης των Ολλανδικών Επαρχιών εναντίον της αποικιοκρατικής Ισπανίας το 1567.⁵

Μεταπολεμικά, η θεωρία αναζωογονήθηκε και εισήλθε σε μια καινούργια ιδιαίτερα γόνιμη φάση, η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα.⁶ Κατά τα τέλη της δεκαετίας του εξήντα και τις αρχές της δεκαετίας του εβδομήντα μια ομάδα ριζοσπαστών Αμερικανών φιλοσόφων, όπως ο Rawls, ο Nagel, ο Walzer κ. ά., με εφαλτήριο το νεοσύστατο περιοδικό *Philosophy and Public Affairs* ξεκίνησαν μια μεγάλη συζήτηση σχετικά με την ηθική του πολέμου, αποσπώντας την από τα θεολογικά ή τα νομικά συμφραζόμενα στα οποία περιοριζόταν μέχρι τότε. Οι αφορμές που τους οδήγησαν σε αυτή την κίνηση ήταν διττές: αφενός η κατακραυγή στον χώρο της προοδευτικής διάνοησης για την ατιμωρησία διαφόρων εγκλημάτων πολέμου που είχαν διαπραχθεί από τους νικητές, αφετέρου η σκληρή αντιπαράθεση που είχε ξεκινήσει στις ΗΠΑ σχετικά με το κατά πόσο οι νέοι Αμερικανοί είχαν υποχρέωση να συμμετάσχουν στον πόλεμο του Βιετνάμ απλώς για να εξυπηρετήσουν τα γεωπολιτικά συμφέροντα της χώρας τους σε μια μακρινή γωνιά του κόσμου.

Οι περισσότεροι από αυτούς τους φιλοσόφους προσπάθησαν να χαράξουν μια ενδιάμεση οδό μεταξύ μιας ηθικής απολυτοκρατίας, η οποία θα καταδίκαιζε κάθε μορφή ένοπλης σύρραξης, και μιας χρησιμοθηρικής προσέγγισης του τύπου «στον πόλεμο όλα επιτρέπονται». Σήμερα υπάρχει μια σχετική συμφωνία αναφορικά με τις βασικές παραδοχές της θεωρίας, αλλά οι σχετικές συζητήσεις για το πλήρες περιεχόμενό της δεν έχουν τελειώσει. Δεν χρειάζεται να σας κουράσω με λεπτομέρειες. Απλώς αναφέρω πως πολλοί υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στο *jus post bellum*, το οποίο περιλαμβάνει τις

³ *Summa Theologiae*, II-II, Q. 64, έβδομο άρθρο.

⁴ *De jure belli ac pacis* (Παρίσι 1625).

⁵ Hugo Grotius, *Η Θέσις περί κυριαρχίας, δικαίου πολέμου και ανταρσίας*, εισαγωγή-μετάφραση Φωτεινή-Ηλέκτρα Χριστακοπούλου (Θεσσαλονίκη: Ρώμη, 2020), 102-103.

⁶ Katrina Forrester, *Στη σκιά της δικαιοσύνης: Ο μεταπολεμικός φιλελευθερισμός και η ανακατασκευή της πολιτικής φιλοσοφίας*, μετάφραση Θωμάς Ψήμματος (Αθήνα: Πόλις, 2022), κεφάλαιο τρία.

συνθήκες που διέπουν μια δίκαιη ειρήνη,⁷ ενώ φιλόσοφοι, όπως ο Οξφορδιανός Jeff McMahan, διατείνονται ότι σε σχέση με το *jus in bello* αυτοί που επιτίθενται άδικα και αυτοί που αμύνονται δίκαια δεν μπορούν να έχουν την ίδια ηθική ευθύνη για τις ζωές των αντιπάλων τους που αφαιρούν.⁸

Μετά από αυτή την αναγκαία εισαγωγή, θα επιχειρήσω, βασιζόμενος σε μια ευρύτερα αποδεκτή εκδοχή των συνθηκών που συγκροτούν αυτή τη θεωρία, να εξετάσω εάν η εμπλοκή της χώρας μας στον πόλεμο κατά της Ιταλίας (1940-1941) ήταν ηθικά δικαιολογημένη.⁹ Θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων των χωρών που ενεπλάκησαν σε πολεμικές συρράξεις αδυνατούμε να δώσουμε μια ξεκάθαρη απάντηση ως προς το αν ο πόλεμος που διεξήγαγαν ήταν δίκαιος ή όχι. Ας εξετάσουμε λοιπόν μία προς μία τις επτά συνθήκες που αποτελούν τον βασικό κορμό της θεωρίας.

1. *Δίκαιος σκοπός.* Η βασικότερη συνθήκη του *jus ad bellum* σημαίνει ουσιαστικά δύο πράγματα: ότι δίκαιος είναι ο αμυντικός πόλεμος που διεξάγεται για την προστασία της εδαφικής ακεραιότητας μιας χώρας από έναν επιτιθέμενο, καθώς και, όπως αρκετοί πιστεύουν, για την προστασία βασικών δικαιωμάτων των κατοίκων μιας χώρας, όταν η κυβέρνησή της δεν μπορεί ή δεν επιθυμεί να παράσχει ακριβοδίκαια και αποτελεσματικά αυτήν την προστασία. Ο πόλεμος των Ελλήνων εντάσσεται στην πρώτη περίπτωση. Οι αξιώσεις του τελεσιγράφου, το οποίο ούτε καν τηρήθηκε, να επιτραπεί στον ιταλικό στρατό να καταλάβει διάφορες στρατηγικές θέσεις εντός της χώρας μας, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το ποιος ήταν ο επιτιθέμενος και ποιος ο αμυνόμενος.

2. *Ορθή πρόθεση.* Δεν αρκεί να εμπλέκεται κανείς στον πόλεμο για να αντιμετωπίσει έναν εισβολέα. Θα πρέπει να αγωνίζεται έχοντας ορθές προθέσεις. Μια χώρα μπορεί να εκμεταλλευτεί προσχηματικά την επίθεση μιας άλλης χώρας, προκειμένου να εκπληρώσει στόχους που απάδουν προς τη Θεωρία του Δικαίου Πολέμου, όπως το να την κατακτήσει ή να ταπεινώσει τους κατοίκους της. Η χώρα μας, ωστόσο, δεν είχε τέτοιες επιλήψιμες προθέσεις. Εκείνο που επιθυμούσε η ηγεσία της ήταν όχι μόνο να εκδιώξει τον εισβολέα από το ελληνικό έδαφος αλλά και να αποτρέψει και κάθε μελλοντική απειλή. Αυτό αναγκαστικά σήμαινε την απώθησή του βαθιά στο αλβανικό έδαφος, τη διατήρηση (για την ασφάλειά της) των εδαφών που κατέλαβε με μεγάλες θυσίες, και την εξασθένιση των επιχειρησιακών δυνατοτήτων του.

3. *Αρμόδια αρχή.* «Ο πόλεμος πρέπει να κηρύσσεται από εκείνους που είναι υπεύθυνοι για τη δημόσια τάξη, και όχι από ομάδες οι ιδιώτες.»¹⁰ Ο πόλεμος είναι πολύ σημαντική υπόθεση για να τον αφήσουμε σε τηλεοπτικούς σταθμούς ή σε διάφορους θερμοκέφαλους και

⁷ Helen Frowe, *The Ethics of War and Peace: An Introduction*, second edition (London: Routledge, 2016), κεφάλαιο δώδεκα.

⁸ Jeff McMahan, *Killing in War* (Oxford: Clarendon Press, 2009).

⁹ Η εκδοχή που παρουσιάζω χρησιμοποιεί ως βάση της τα ακόλουθα δύο κείμενα: US Catholic Bishops Pastoral Letter, “The Challenge of Peace: God's Promise and our Response”, 3 Μαΐου 1983 <https://www.usccb.org/upload/challenge-peace-gods-promise-our-response-1983.pdf> και David Whetham, “The Just War Tradition: A Pragmatic Compromise” στο *Ethics, Law and Military Operations*, David Whetham, ed. (London: Palgrave Macmillan, 2011), 65-89. Για μια κατατοπιστική εισαγωγή στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, βλ. Θάνος Μ. Βερέμης, *1940-1941 Ο πόλεμος των Ελλήνων* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2019).

¹⁰ US Catholic Bishops, ό.π., 18.

πολεμοκάπηλους. Γι' αυτόν τον λόγο στα Συντάγματα διαφόρων χωρών υπάρχουν λεπτομερείς προβλέψεις για τον τρόπο κήρυξης του πολέμου. Στις ΗΠΑ η αρμοδιότητα κήρυξης πολέμου επαφίεται στο Κογκρέσο, ενώ σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα ο Πρόεδρος ή η Πρόεδρος της Δημοκρατίας κηρύσσει πόλεμο εφαρμόζοντας σχετική απόφαση της κυβέρνησης. Η κυβέρνηση Μεταξά αποτελούσε πάντως αρμόδια αρχή για την κήρυξη πολέμου.

4. *Εξάντληση ειρηνικών μέσων.* Η συνθήκη αυτή απαιτεί από μια χώρα να χρησιμοποιήσει τη διπλωματία και άλλες ειρηνικές μεθόδους, προκειμένου να διευθετήσει τις διαφορές που τη χωρίζουν με μια άλλη χώρα, πριν καταφύγει στην ένοπλη σύγκρουση. Είναι γνωστό ότι το καθεστώς Μεταξά είχε ακολουθήσει μια πολιτική κατευνασμού της Ιταλίας, χωρίς παράλληλα να εγκαταλείπει τις δεσμεύσεις του προς τη Μεγάλη Βρετανία και να σταματήσει τις πολεμικές προετοιμασίες. Είχε φτάσει μάλιστα στο σημείο να αγνοήσει μια ιταλική πρόκληση που αναμφίβολα συνιστούσε *casus belli*, τον τορπιλισμό της «Έλλης» τον Δεκαπενταύγουστο του 1940. Ενώ γνώριζε από τα θραύσματα των τορπιλών που περισυνελλέγησαν την εθνικότητα του εχθρικού υποβρυχίου, αποφάσισε να τηρήσει απόλυτη μυστικότητα. Όταν επιδόθηκε το ιταλικό τελεσίγραφο στον Μεταξά, δεν υπήρχε πλέον καμία δυνατότητα ειρηνικής επίλυσης των διαφορών με την Ιταλία.

5. *Σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας.* Η Θεωρία του Δικαίου Πολέμου διέπεται από μια πραγματιστική λογική. Με αυτό το σκεπτικό αντιτάσσεται στη διεξαγωγή ενός πολέμου που θα προκαλεί για μια εμπόλεμη δύναμη ατέρμονες συμφορές, χωρίς την παραμικρή ελπίδα επικράτησης. Δεν εγκρίνει τη μάταιη αντίσταση μέχρις εσχάτων. Θα πρέπει να υπάρχουν κάποιες πιθανότητες επιτυχίας. Το πρόβλημα με αυτή τη συνθήκη, είναι ότι οι τύχες του πολέμου μεταβάλλονται απρόσμενα και απρόβλεπτα και αυτό έχει αντίκτυπο στις πιθανότητες επιτυχίας του αγώνα των εμπολέμων. Έτσι, υπεισέρχεται ένας χρονικός παράγοντας που δεν υπάρχει στις άλλες συνθήκες. Στην περίπτωση του ελληνοϊταλικού πολέμου η αρχική εκτίμηση του Επιτελείου ήταν ότι η αντίσταση στη μεθόριο ήταν καταδικασμένη και γι' αυτό οι διαταγές προέβλεπαν τη σύμπτυξη των δυνάμεων στην ενδοχώρα με στόχο την υπεράσπιση βασικών οδικών αρτηριών. Ωστόσο, η ηρωική αντίσταση της μεραρχίας Ηλείου και του αποσπάσματος Πίνδου υπό τον συνταγματάρχη Δαβάκη διέψευσαν τις αρχικές εκτιμήσεις. Μέχρι τις 13 Νοεμβρίου τα εδάφη που χάθηκαν είχαν ανακαταληφθεί και οι δυνάμεις μας ήταν έτοιμες να αντεπιτεθούν. Τη στιγμή εκείνη έγινε προφανές σε όλους ότι ο αγώνας μπορούσε να στεφθεί με επιτυχία.

6. *Αναλογικότητα κόστους-οφέλους.* Η Θεωρία του Δικαίου Πολέμου αξιώνει το κόστος της εμπλοκής σε μια πολεμική σύρραξη να μην είναι δυσανάλογο σε σχέση με το προσδοκώμενο όφελος. Ο υπολογισμός αυτός γίνεται δυσκολότερος, όταν το κόστος και το όφελος αφορούν όλους τους εμπολέμους και τη διεθνή κοινότητα. Ωστόσο, η θεωρία δεν μπορεί να προσδιορίσει επακριβώς το περιεχόμενο της αξιολόγησης των θετικών και των αρνητικών συνεπειών, καθώς διαφορετικοί λαοί προβάλλουν διαφορετικές αξιακές προτεραιότητες σε παρόμοιες περιστάσεις. Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κάποιοι ευρωπαϊκοί λαοί θεώρησαν ότι τα οφέλη της συνθηκολόγησης και της υποταγής στον κατακτητή κατισχύουν του κόστους της ένοπλης αντίστασης σε αυτόν. Αντίθετα, οι Έλληνες της εποχής εκείνης έκριναν ότι το όφελος του να παραμείνουν ελεύθεροι, ανεξάρτητοι και αξιοπρεπείς κατισχύει του κόστους σε ζώες και υλικά αγαθά και αποφάσισαν ότι πρέπει να αντισταθούν σε μια αριθμητικά,

στρατιωτικά και τεχνολογικά υπέρτερη δύναμη. Δικαιώθηκαν; Κρίνοντας από την απήχηση της αντίστασής τους στη γενικότερη εξέλιξη του πολέμου -ήταν η πρώτη νίκη εναντίον του Άξονα- και από το γεγονός ότι ογδόντα τέσσερα χρόνια μετά συνεχίζουμε να τους θαυμάζουμε και να τους τιμούμε, είναι προφανές ότι δικαιώθηκαν. Τι θα γιορτάζαμε σήμερα εάν είχαν παραδοθεί αμαχητί;

7. *Τήρηση των κανόνων του jus in bello.* Το αν ο πόλεμος στον οποίο συμμετέχει μια χώρα είναι δίκαιος δεν καθορίζεται μόνο από το αν εισέρχεται σε αυτόν για τους ορθούς λόγους. Απαιτείται να σέβεται και τους κανόνες εμπλοκής που εξασφαλίζουν μέσα στον γενικό ορυμαγδό ένα minimum ανθρωπιάς και ηθικής. Αυτοί αφορούν τον σεβασμό της διάκρισης αμάχων και μαχίμων, τη μεταχείριση των αιχμαλώτων, την αποφυγή τέλεσης εγκλημάτων πολέμου, την αποφυγή χρήσης απαγορευμένων όπλων, τη χρήση πολεμικών μέσων που δεν είναι δυσανάλογα σε σχέση με το επιδιωκόμενο στρατιωτικό αποτέλεσμα κ.ο.κ. Η προσωπική αίσθησή μου είναι ότι η επίδραση της μάχης στην ψυχρόσυνθεση των στρατιωτών είναι τόσο σαρωτική, ώστε ακόμα και στο πλέον πειθαρχημένο στράτευμα είναι αδύνατον να μην υπάρχουν κάποιες επιμέρους παραβιάσεις των κανόνων του jus in bello. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι η γενική εικόνα και οι τακτικές που υιοθετούν οι κυβερνήσεις και οι στρατιωτικές ηγεσίες. Σε αυτό το πλαίσιο, απ' όσο γνωρίζω, δεν συλλάβαμε αμάχους ομήρους για να διαπραγματευθούμε την απελευθέρωσή τους, δεν βομβαρδίσαμε σχολεία και νοσοκομεία, δεν προχωρήσαμε σε λεηλασίες και άλλες ακρότητες και αντιμετωπίσαμε με σεβασμό τους αιχμαλώτους που συλλάβαμε. Σε γενικές γραμμές τηρήσαμε και τους κανόνες διεξαγωγής του πολέμου.

Η εμπλοκή μας στο αλβανικό μέτωπο φαίνεται να πληροί το σύνολο των συνθηκών που συγκροτούν τη Θεωρία του Δικαίου Πολέμου και αυτό, όπως προαναφέρθηκε, είναι εξαιρετικά σπάνιο. Στο σημείο αυτό, ενδεχομένως, κάποιος σκεπτικιστής θα μπορούσε να αντιτείνει ότι αυτή η συμφωνία μεταξύ του τρόπου διεξαγωγής μιας συγκεκριμένης πολεμικής αναμέτρησης και μια ηθικής θεωρίας αφορά μόνο ειδικούς μελετητές και κανέναν άλλον. Ωστόσο, αυτή η επιτυχής αντιστοίχιση υποκρύπτει κάτι πολύ ευρύτερο και βαθύτερο. Οι απλοί άνθρωποι, μάχιμοι και άμαχοι, δεν είχαν βέβαια ακούσει για τη Θεωρία του Δικαίου Πολέμου. Διέθεταν, ωστόσο, τη στοιχειώδη ηθική διαίσθηση για να αντιληφθούν πως δέχτηκαν μια απρόκλητη και άδικη επίθεση που αποσκοπούσε στην υποδούλωσή τους. Η συνειδητοποίηση αυτής της αδικίας χαλύβδωσε τη θέλησή τους για αντίσταση και αυτός είναι ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην εποποιΐα του '40. Εξάλλου, σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι η βεβαιότητα πως το δίκαιο και η ηθική βρισκόταν με το μέρος τους συνέβαλε τα πλείιστα στη νίκη των Συμμάχων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με τον κορυφαίο Βρετανό ιστορικό Richard Overy:

«Καμία εξήγηση της νίκης των Συμμάχων δεν έχει την πολυτέλεια να αγνοήσει την ηθική διάσταση του πολέμου. [...] Η πραγματική επιτυχία τους έγκειτο στην ικανότητά τους να υπερισχύσουν καθόλη τη διάρκεια της σύγκρουσης σε ηθικό επίπεδο, ταυτίζοντας τον σκοπό για τον οποίο πολεμούσαν με τις προοδευτικές αξίες που εμφανίστηκαν μετά τον Διαφωτισμό. [...] Η πεποίθηση ότι συντάσσονταν με την πλευρά της προόδου στην παγκόσμια ιστορία τους προσέδωσε μια γνήσια ηθική βεβαιότητα, η οποία έλειπε σε μεγάλο βαθμό από

τους πληθυσμούς των χωρών του Άξονα. [...] Η προθυμία τους να πολεμήσουν μέχρις εσχάτων τρεφόταν από την εικόνα ‘του δικαίου πολέμου’.»¹¹

Αυτή λοιπόν η εικόνα του δικαίου πολέμου, όσο ακατέργαστη και πρωτογενής και αν είναι, έχει τη δυνατότητα να μεταμορφώνει απλούς και καθημερινούς ανθρώπους σε ήρωες, όπως συνέβη και κατά την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η παρακινήτική διάστασή της που την οδηγεί στο να διαφεύγει από το σπουδαστήριο και να αγγίζει τις μεγάλες μάζες των αγνών και των ενάρετων. Δεν συμβαίνει συχνά, αλλά εδώ η θεωρία υποκαθορίζει τρόπον τινά την πράξη και η πράξη ανατροφοδοτεί τη θεωρία.¹²

¹¹ Richard Overy, *Why the Allies Won* (New York: Norton, 1996), 285, 286, 290. Για τη σύλληψη του ναζισμού «ως ενός κακού που αντικειμενοποιήθηκε στον κόσμο με τέτοια ισχύ και προφάνεια, ώστε δεν υπήρχε καμία άλλη διέξοδος εκτός από την αναμέτρηση μαζί του», βλ. Michael Walzer, «World War II: Why Was This War Different? » *Philosophy and Public Affairs* 1 (1971): 3-21.

¹² Πανηγυρικός λόγος που εκφωνήθηκε την 26 Οκτωβρίου 2024 στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κατά τον επίσημο εορτασμό της ημέρας του Πολιούχου της Θεσσαλονίκης Αγίου Δημητρίου, της 112^{ης} επετείου της απελευθέρωσης της πόλης και του Έπους του '40.